

Heidi Aalbrecht

WAAROM IS EEN BLAUWE MAANDAG BLAUW?

De herkomst van bekende spreekwoorden en uitdrukkingen

Sdu UITGEVERS

Woord vooraf

Een blauwe maandag is niet blauw en kan net zo goed op dinsdag, woensdag of andere dagen vallen. Je kunt *aan het eind van je Latijn zijn* zonder Latijn te kennen. En wie zegt dat *boontje om zijn loontje komt*, heeft het niet over een snijboon met een loonzakje. Spreekwoorden en uitdrukkingen zeggen iets anders dan ze betekenen. Lees maar, er staat niet wat er staat.

Dit boek vertelt het verhaal achter meer dan 500 spreekwoorden en uitdrukkingen. Maar wat is het verschil tussen spreekwoorden en uitdrukkingen? Ze worden vaak door elkaar gehaald en dat is niet vreemd, want het zijn beide manieren om iets figuurlijk uit te drukken. Toch is het niet zo moeilijk om ze van elkaar te onderscheiden. Een spreekwoord is een levenswijsheid of algemene waarheid die de vorm heeft van een hele zin. Deze zin staat in de tegenwoordige tijd en kan niet veranderd worden. *Zachte heelmesters maken stinkende wonden* is zo'n onveranderlijke zin. Je zult dit spreekwoord nooit in de verleden tijd of in het enkelvoud aantreffen. De betekenis van het spreekwoord, 'halfslachtig optreden maakt het probleem alleen maar erger', is een algemene waarheid.

Uitdrukkingen, aan de andere kant, vormen nooit een afgeronde zin, maar fungeren als deel van een zin: 'de gasten kwamen *van heinde en verre*', 'deze kandidaat *heeft heel wat in zijn mars*', 'op de valreep schreef zij zich in voor een opleiding'. Soms berust een uitdrukking op beeldspraak die nog steeds herkenbaar is, zoals *een hart van goud*. Maar vaak ook liggen er woorden en gebruiken aan ten grondslag die we nu niet meer kennen. *Iets aan de kaak stellen* heeft bijvoorbeeld niets te maken met de kaken in het hoofd. Je kunt *iemand aan de schandpaal nagelen* zonder ooit een schandpaal te hebben gezien of te weten wat *nagelen* precies betekent. En wat zijn eigenlijk de *luren* waar je *iemand in legt*?

Het Nederlands kent duizenden spreekwoorden en uitdrukkingen. *Waarom is een blauwe maandag blauw?* behandelt een greep uit het grote aanbod; een verzameling bekende spreekwoorden en uitdrukkingen waarover iets opmerkelijks of vermakelijks te vertellen is. Het boek is geschreven om erin te grasduinen, maar ook als naslagwerk.

Wie op zoek is naar de betekenis of herkomst van een spreekwoord of uitdrukking, kan via een eenvoudig zoekstelsel zijn weg vinden. De spreekwoorden en uitdrukkingen zijn alfabetisch geordend. Wanneer er een of meer zelfstandige naamwoorden in voorkomen, staat het spreekwoord of de uitdrukking op de alfabetische plaats van het eerste zelfstandig naamwoord. *Daar komt de aap uit de mouw* is dus te vinden onder de A van *aap*. Spreekwoorden en uitdrukkingen die geen zelfstandig naamwoord bevatten, maar wel een of meer bijvoeglijke naamwoorden, staan op de alfabetische plaats van het eerste bijvoeglijk naamwoord. *Wie het breed heeft, laat het breed hangen* staat om die reden onder de B van *breed*. En de spreekwoorden en uitdrukkingen die geen zelfstandige naamwoorden en ook geen bijvoeglijke naamwoorden bevatten, staan op de alfabetische plaats van het eerste werkwoord. *Zonder blikken of blozen* is dus onder de B van *blikken* terug te vinden.

Heidi Aalbrecht
Leiden, september 2009

a

aagje

aap

Abraham

addertje

adem

advocaat

aftocht

alarm

ambachten

wie *a* zegt, moet ook *b* zeggen

Als je het alfabet begint op te zeggen, moet je natuurlijk niet stoppen bij de *a*, maar verder gaan met de *b* enzovoort. Want als je aan iets begint, moet je het ook afmaken. Vroeger was dit spreekwoord zelfs een rechtsregel, die stelde dat beide partijen zich na het sluiten van een koop of overeenkomst aan de afspraken moesten houden.

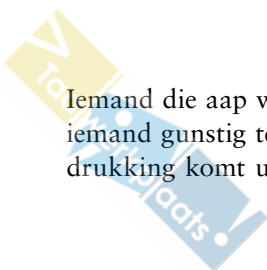
Het woord *alfabet* komt uit het Grieks, namelijk van de eerste twee letters van het Griekse alfabet: de *alfa* en de *bèta*. In de klassieke oudheid bestonden er drie Griekse alfabetten, die van streek tot streek grotere en kleinere verschillen in lettervormen vertoonden. Het moderne Griekse alfabet (α , β , γ , δ , ...) stamt af van het Dorische alfabet, terwijl het West-Griekse alfabet ten grondslag ligt aan het Latijnse alfabet, de voorloper van het schrift zoals wij dat kennen. Het oude Latijnse alfabet verschilde nog van ons alfabet. Oorspronkelijk werd er van rechts naar links geschreven, pas later ging men van links naar rechts schrijven. Bovendien telde het slechts twintig letters. Maar de eerste twee letters van het alfabet zijn altijd *a* en *b* geweest. Dus zelfs de oude Romeinen die *a* zeiden, moesten ook *b* zeggen.

een nieuwsgierig *aagje*

Het nieuwsgierige *aagje* heeft haar naam te danken aan een klucht uit de 17e eeuw van Jan Soet: *het kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuwgerigh Aeghje van Enckhuysen*. *Aagje*, de titelheldin, is zo nieuwsgierig, dat ze met haar buurman, een schipper, meegaat naar Antwerpen, alwaar ze in de problemen komt. Hetzelfde type verhaal werd overigens twee jaar daarvoor al geschreven door Constantijn Huygens, die schippersvrouw Trijntje Cornelis met haar man naar Antwerpen liet reizen. De klucht van Jan Soet viel echter zo in de smaak, dat wij nu nog spreken van een nieuwsgierig *aagje* en niet van een nieuwsgierig trijntje.

aap wat heb je mooie jongen spelen

Iemand die *aap* wat heb je mooie jongen speelt, zegt iets aardigs om iemand gunstig te stemmen, terwijl hij er niets van meent. Deze uitdrukking komt uit het verhaal van Reinaert de Vos. Reinaert raakt

verzeild in het hol van een lelijke, vervaarlijke aap en haar drie jongen. Om er weer veilig uit te komen, vleit hij haar:

‘Doe seide ic god diet wel doen mach
 Moeye die geef v goeden dach
 Ende uwe kijnder mijn magen
 Het sijn die scoonste van haren dagen
 Die ic ye gesach voor ofte na by
 Deus hoe wel behagen sy my
 Hoe lieflic sijn si ende hoe schoon
 Ellic mocht myt eren eens conincs soen
 Wesen. wi mogen v louen myt recht
 Dat gi dus meerret onss geslecht’

(‘Toen zei ik: Moge God, die het goed kan doen, tante, u een goede dag geven, en ook aan uw kinderen, mijn verwanten. Het zijn de mooiste van hun leeftijd die ik ooit gezien heb. God, hoe goed bevalen ze mij. Hoe lieflijk zijn ze en hoe mooi. Elk van hen zou met ere een koningszoon kunnen zijn. We mogen u met recht prijzen, omdat u op deze manier ons geslacht uitbreidt.’)

daar komt de aap uit de mouw

In hun wijde mouwen hielden artiesten vroeger soms een aapje verborgen, dat plotseling tevoorschijn kon springen om het publiek te verrassen. Als de aap uit de mouw komt, worden iemands verborgen bedoelingen plotseling duidelijk.

al draagt een aap een gouden ring, het is en blijft een lelijk ding

Al luidt een ander spreekwoord *kleren maken de man*, van een aap is zelfs met een gouden ring geen adonis te maken. In verschillende spreekwoorden die op dit thema variëren, figureren twee dieren: de aap en de ezel. De Friezen zeggen *in aap bliuwt in aap, ek al hat er in rôk oan en in prûk op* (‘een aap blijft een aap, ook al heeft hij een rok aan en een pruik op’) en ook de Duitsers zien niet veel schoons in een aangeklede aap: *Affen bleiben Affen, wenn man sie auch in Sammet kleidet* (‘apen blijven apen, ook al kleedt men ze in fluweel’). Een En-

gels spreekwoord luidt *the ass loaded with gold still eats thistles* ('de ezel die met goud beladen is, eet nog steeds distels'), terwijl de Franse ezel die met goud beladen is, het balken niet laat: *un âne chargé d'or ne laisse pas de braire*.

In de middeleeuwen kwam dit spreekwoord met de aap in ons taalgebied nog niet voor. In die tijd werd de aap een *simme* genoemd, van het Latijnse woord *simia* ('aap'). Van dit Latijnse woord *simia* is ook ons woord *scharminkel* (in de middeleeuwen zei men *simminkel*) afgeleid. Een scharminkel is dus van oorsprong iemand die zo lelijk is als een aap. Daarom is er zelfs met een gouden ring van een scharminkel niet veel te maken.

Abraham gezien hebben

Van een man die vijftig geworden is, wordt gezegd dat hij Abraham gezien heeft. Maar wat heeft deze Bijbelse figuur met het getal vijftig te maken? In het Bijbelboek *Johannes* neemt Jezus het in een tempel op tegen mensen die hem ervan beschuldigen bezeten te zijn; ze geloven niet dat hij de zoon van God is. 'Jezus antwoordde: "Wanneer ik mezelf zou eren, zou mijn eer niets betekenen, maar het is de Vader die mij eert, de Vader van wie u zegt dat hij onze God is, hoewel u hem niet kent. Ik ken hem. Als ik zou zeggen dat ik hem niet ken, zou ik een leugenaar zijn, net als u. Maar ik ken hem wel, en ik bewaar zijn woord. Abraham, uw vader, verheugde zich op mijn komst, en toen hij die meemaakte was hij blij." De Joden zeiden: "U bent nog geen vijftig en u zou Abraham gezien hebben?" "Waarachtig, ik verzeker u," antwoordde Jezus, "van voordat Abraham er was, ben ik er." Toen raapten ze stenen op om naar hem te gooien. Maar Jezus wist onopgemerkt uit de tempel te ontkomen' (Joh. 8:54–59). De uitdrukking *Abraham gezien hebben* is eigenlijk een omgekeerde gevolgtrekking uit deze passage: als je nog geen vijftig bent, kun je Abraham nog niet gezien hebben, dús zie je Abraham als je vijftig wordt.

Van vrouwen die vijftig worden, wordt gezegd dat ze Sara gezien hebben. Voor die bewering is geen passende Bijbeltekst; het is een variatie op *Abraham gezien hebben*. Sara was de vrouw van Abraham.

weten waar *Abraham* de mosterd haalt

Er is heel wat gespeculeerd over deze uitdrukking. Zo zou *mosterd* een verbastering zijn van *mutsaard* ‘brandstapel’, naar het Bijbelverhaal over Abraham die zijn zoon aan God moest offeren. Maar het voorkomen van een soortgelijke uitdrukking in het Duits, met oudere vindplaatsen dan de Nederlandse variant, maakt dit onaannemelijk: het Duits kent geen *mutsaard* in de betekenis ‘brandstapel’.

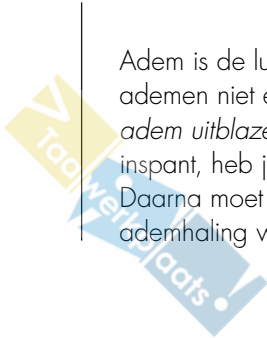
In het Duits zegt men: *er weiss wo Barthel Most holt* ‘hij weet waar Barthel most (een bepaald soort wijn) haalt’. De vormovereenkomst tussen *most* en *mosterd* is te opvallend om te negeren. Volgens sommigen zijn *most* en *mosterd* vervormingen van *moos*, een Bargoens woord voor ‘geld’, dat uit het Jiddisch komt. Maar het kan natuurlijk ook gewoon gaan over iemand die je *om een boodschap kunt sturen*, iemand die weet waar hij de beste kruidenierswaren haalt. Een slimmerik.

er zit een *addertje* onder het gras

Wanneer iets een nadeel heeft dat niet meteen zichtbaar is, zeg je dat er een *addertje* onder het gras zit: je ziet het *addertje* niet, maar het kan gemeen bijten. De uitdrukking komt uit het Latijn (*latet anguis in herba* ‘er schuilt een slang in het gras’) en kwam in de middeleeuwen al bij ons voor. Toen heette een *adder* nog een *nadere*. Die *n* aan het begin is er later afgevallen, doordat men hem aanzag voor de laatste letter van het lidwoord *ervóór*. Dus *een nadere* werd *een adere*. In het Engels is hetzelfde gebeurd, daar heet het beestje nu *adder*, terwijl in het Duits de *n* bewaard is gebleven: *es ist eine Natter im Grase* ‘er zit een adder in het gras’.

adem

Adem is de lucht die we nodig hebben om te leven. Doden ademen niet en wie te lang niet ademt, gaat dood. *Zijn laatste adem uitblazen* betekent dan ook ‘sterven’. Wanneer je je erg inspant, heb je extra veel zuurstof nodig; je gaat dan hijgen. Daarna moet je weer *op adem komen*, bijkomen totdat de ademhaling weer normaal wordt. Was het een hardloophwedstrijd

waarvoor je je zo moest inspannen? Misschien kon je dan wel *iemands hete adem in je nek voelen*. Die uitdrukking wordt veel in de sport gebruikt, wanneer een sporter érg dicht genaderd wordt door zijn achtervolger. Maar ook wanneer in het dagelijks leven een concurrent heel bedreigend is, kun je zijn hete adem in je nek voelen. Dat doet trouwens denken aan die andere uitdrukking: *in iemands nek lopen hijgen* 'iemands verrichtingen overdreven goed in de gaten houden'. Ook dan voelt het slachtoffer opdringerige ademhaling vlak achter zich. Maar om nog even bij de hardloopwedstrijd te blijven: die wordt gewonnen door degene die *de langste adem heeft*. Het idee is dat degene met de beste conditie de grootste longinhoud heeft. Ook buiten wedstrijdverband wordt van de langste adem gesproken, in de betekenis 'iets het langst volhouden'. En een langdurige kwestie wordt wel *een zaak van de lange adem* genoemd. Minder adem wordt er gehaald in uitdrukkingen die over spanning en angst gaan. Die gevoelens zorgen ervoor dat je even stopt met ademen. Als je schrikt, *stokt de adem in je keel*. *Stokken* betekent 'blijven steken'. En bij grote spanning *houd je je adem in*. Dat is de instinctieve reactie om bij dreigend gevaar geen enkel geluid te willen maken, om je aanwezigheid niet te verraden. Is een boek zo boeiend dat je haast zou vergeten om adem te halen, dan *lees je het in één adem uit*. Het boek is dus uit voor je een tweede keer ademhaalt. En zo haal je ook maar één keer adem als je *iemand in één adem noemt met een ander*. Dat komt doordat je die twee bij elkaar vindt horen.

advocaat van de duivel spelen

De advocaat van de duivel bestaat echt. Wanneer in de katholieke kerk iemand heilig verklaard zal worden, voert men een proces waarin dit voornemen aan de kaak gesteld wordt. De advocaat van God voert argumenten aan waarom de voorgestelde persoon heilig verklaard zou moeten worden, terwijl de advocaat van de duivel een pleidooi daartegen houdt. Door deze tegenwerpingen dwingt hij de rechtbank de heiligverklaring zuiver te beoordelen, zodat de uiteindelijke heiligverklaring zonder smet is. Iemand die advocaat van de duivel speelt,

voert allerlei tegenargumenten aan waar hij het zelf doorgaans niet mee eens is, om zijn tegenspeler te stimuleren alle voors en tegens zorgvuldig af te wegen.

de *affocht* blazen

In de tijd van de veldslagen, toen legers elkaar nog rechtstreeks troffen in een strijd van man tegen man, werden met een trompet signalen gegeven. Wanneer het signaal voor de aftocht geblazen werd, *ruimde* de verliezende partij *het veld*. Wie nu de aftocht blaast, geeft het op als hij een nederlaag geleden heeft; hij *trekt zich uit de strijd terug*.

alarm slaan

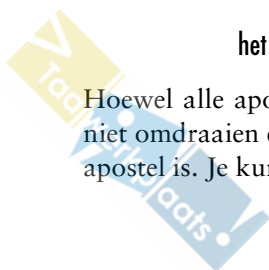
Om de burgers te waarschuwen wanneer er onraad was, werd vroeger de alarmklok geluid. Dat was de grote klok in de kerktoren. Het luiden van de klok noemt men ook wel *slaan*, net als in *de klok slaat drie uur*. *Alarm slaan* is dus ‘waarschuwen voor gevaar, *de noodklok luiden*’.

twalf *ambachten*, dertien ongelukken

Van iemand die steeds zonder succes een andere baan heeft, wordt spottend gezegd: *twalf ambachten, dertien ongelukken*. Er gaat dus meer fout dan goed. Ook in andere landen kent men deze uitdrukking, maar de getallen kunnen verschillen. Zo hebben de Duitsers twee keer zo veel ongelukken als ambachten: *Neunerlei Handwerk, achtzehnerlei Unglück*. En de Fransen gaan bij veertig ambachten vijftig keer de mist in: *quarante métiers, cinquante malheurs*. Zoeken de Duitsers het in het grotere faalpercentage en de Fransen in de grote aantallen, de Nederlandse versie is symbolisch sterk, met het ongeluksgetal dertien.

het zijn niet allen *apostelen* die wandelstokken dragen

Hoewel alle apostelen wandelstokken schijnen te dragen, kun je dit niet omdraaien en zeggen dat iedereen die een wandelstok draagt een apostel is. Je kunt je oordeel over iemand dus niet alleen op basis van

het uiterlijk vellen. Er zijn veel varianten op dit spreekwoord. De bekendste is *het zijn niet allen koks die lange messen dragen*. Zie aldaar voor meer informatie.

de appel valt niet ver van de boom

Een van de bekendste Nederlandse spreekwoorden is pas in de 18e eeuw in onze taal terechtgekomen, als een vertaling van het Duitse spreekwoord *der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* ('de appel valt niet ver van de stam'). De betekenis, 'kinderen lijken op hun ouders', zien we echter wel terug in een ouder Nederlands spreekwoord: *de appel smaakt naar zijn boom*, dat al in de 15e eeuw voorkwam. En nog ouder is het spreekwoord *zo de tronk, zo het jonk*, uit de 13e eeuw. De *tronk* is de boomstam en het *jonk* is het kind. In het vroegste Middelnederlands is de enige betekenis van *tronk* 'boomstam', maar in de latere middeleeuwen gaat men het woord ook overdrachtelijk gebruiken voor 'geslacht', precies zoals in het spreekwoord *zo de tronk, zo het jonk*. In de *Speghel der wijsheit* van Jan Praet (ca. 1440-1460) kan men lezen: 'Dat ute quaden tronken spruut, blijft emmer quaet so waer ment sluit. Het wijst nature (...) dat een quaet tronc gheeft quade sco[o]te.' ('Wat aan een slechte stam ontspruit, blijft altijd slecht, waar men het ook opsluit. De natuur bewijst dat van een slechte stam slechte scheuten komen.') Zie ook *zo de ouden zongen, piepen de jongen*.

voor een appel en een ei

Zowel appels als eieren symboliseren iets van weinig waarde. Appels waren van oudsher de goedkoopste vruchten en eieren werden en worden als goedkope vleesvervangers gebruikt. In het Middelnederlands bestond er bijvoorbeeld al een uitdrukking *niet een ei*, met als betekenis 'helemaal niets'. Zo schreef men: 'U gheroep ende ghecrey mach u hulpen niet een ey' ('Uw geroep en geschreeuw zal u geen sikkepitje helpen'). *Voor een appel en een ei* betekent dan ook 'voor heel weinig geld'.

een rotte *appel* in de mand maakt al het gave fruit te schand

Iedereen weet dat één rotte appel binnen de kortste keren de hele fruitschaal aangetast heeft. Zo is ook één slechte persoon funest voor de reputatie van de hele groep, of kan één slechterik anderen aanzetten tot slechtheid. Ook in andere landen wordt deze beeldspraak gebruikt. Bijvoorbeeld in het Engels: *one rotten apple can spoil the whole barrel* ('één rotte appel kan het hele vat bederven'); in het Frans: *il suffit d'une pomme pourrie pour gâter tout le tas* ('één rotte appel is voldoende om de hele stapel te bederven'); en in het Duits: *ein fauler Apfel steckt alle anderen an* ('één rotte appel steekt alle andere aan'). Maar geen enkele taal evenaart de rijmzucht van het Nederlands, dat behalve het genoemde spreekwoord ook de volgende versie kent: *een appel die bedorven is, schendt al dat in de korven is*.

wie *appelen* vaart, die *appelen* eet

Wie werk voor een ander verricht, zorgt ervoor daar zelf ook van te profiteren. Een schipper met een ruim vol appels en een knorrende maag heeft zijn keuze snel gemaakt. Immers, uit een ruim zo vol geladen mist men vijf, zes appels niet. Dit spreekwoord werd zelfs voor de rechtbank als verontschuldiging aangehaald. 'Die wijn vaart, wijn drinkt,' verweerde een wijnschipper zich in 1887 voor de Rotterdamse rechtbank toen hij van diefstal van wijn beschuldigd werd.

arbeid adelt

Met deze twee woorden werd een eveneens tweewoordig Latijns spreekwoord nagevolgd én overtroffen, want de Latijnse versie allitereerde niet. Het Latijnse *virtus nobilitat* 'deugd maakt edel' is ontleend aan het volgende fragment: *nobilitas sola est atque unica virtus* 'enig en alleen de deugd is adelt'. De letterlijke vertaling van *virtus nobilitat* is de zinspreuk van de ridderorde van de Nederlandse Leeuw: *deugd adelt*.

Arbeid adelt is de zinspreuk van de oudste landelijke vrouwenvereniging van Nederland, *Tesselschade-Arbeid Adelt*, die genoemd is naar de 17e-eeuwse dichteres Tesselschade Roemers. Het doel van de vereniging was vrouwen uit de middenklasse en hogere klassen de

kans te geven betaald werk te verrichten, in plaats van zich slechts te wijden aan het moederschap of ‘een eeuwigheid vol lief pianospelen’. De arbeidende klasse beschouwde het spreekwoord met een zekere ironie, zoals blijkt uit de bekende toevoeging *arbeid adelt, maar adel arbeidt niet*.

as is verbrande turf

Met deze woordspeling wordt iemand die bezwaren oppert of verwijten uit in de vorm ‘Maar wat as er ... gebeurt’, of ‘As jij beter had opgelet, dan ...’ vakkundig de mond gesnoerd. Er valt niets meer tegen in te brengen: as is inderdaad verbrande turf. Of verbrande sigaret. Of verbrande oude kranten. As je dat maar weet.

hoe later op de avond, hoe schoner het volk

Met deze woorden wordt bezoek dat nog laat aanbelt, vaak verwelkomd. Omdat het onbeleefd is om laat op de avond op bezoek te gaan bij mensen die je niet goed kent, zijn bezoekers die laat op de avond komen, meestal goede vrienden of familie. Ook de hoeveelheid alcohol die laat op de avond al genuttigd is, kan een positief effect hebben op de waardering voor het bezoek dat dan nog arriveert. In een klucht uit 1715 komt het spreekwoord al voor: *Hoe laater op den dag hoe schoonder Volk*.

